

Барви

Олександр
ІЛЬЧЕНКО

*Козацькому роду
нема переводу,
або ж
Матай і Чужа Молодиця*

Український химерний роман
з народних уст

Харків
«ФОЛІО»
2020

*Живісінській пам'яті Амеросія БУЧМИ,
володаря дум, який не вмирав і не вмре,
бо козацькому роду нема переводу.*

ЗАСПІВ

ТРОХИ — ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ХАРАКТЕР

Над кручуватим урвищем, над берегом Славути, над скелями порога Ненаситця, завмер у думній думі вершник...

Все там ревло, внизу, стогнало, ринуло поміж громад-
дям, а той нерушний козарлюга здавався чи не витесаним
з каменю порогів.

Нараз, торкнувши вороного білогривця, козак, ніби
оживши, рушив через біснувату воду навпростець, на лі-
вий берег (чи не з острова Чортомлика, де була тоді Січ)
і плыв конем через вир, а Дніпро, з тіснини вириваючись
на простір Низу, кипів і нуртував між чорним камінюччям,
звідкіль не поверталось живим ніщо живе.

Мріючи в перлистім шумовинні — далі й далі, то ви-
ринав, то потопав той небожак, і щось страшенно гупало
над чорториєм, притлумлюючи навіть ревище порогів: то
калатало козакове серце, аж стугоніли береги Дніпра.

1

Було колись на Україні...

Було колись?

А було-таки!

Бо ж і наш Бог — не вбог.

Бо ж і нас не взяв кат!

Бо ж і ми, Химко, люди...

Як гіркувату ягідку грудневої калини, розжувавши цю
істину, сядьмо, товаришу читачу, рядком, поговорімо
ладком.

Але... почнімо нашу іронічну повість, почнімо здалеку.

Ми ж бо не згодні, панове товариство, з тими освічени-
ми хвилозóпами, риторями і аудиторями, котрі запевняли

колись, буцім природна повага до часів минулих є, мовляв, зневага до часів теперішніх, — хоч, ясна річ, і не все давнє є конче славне!

А жеби в тім переконатись, що і в давнину було і славне і неславне, не біймось, мій суворий чительнику, ні риторів, ні аудиторів, ані запопадливих хвилозопів — і все-таки, перцюючи, добрим гуртом, громадою чортів сліпити почнімо, приступімо:

— Господи благослови!

2

Коли Господь Бог, не мавши й крихти гумору, так необачно сотворив людей і пустив їх на землю, зразу ж він завидів, що люди роблять зовсім не те, чого хотілось би Творцеві, і він, їй-богу ж, був тоді вартий співчуття: так само ж, либонь, відчуває себе й недосвідчений драматург на виставах свого першого творіння, бо всі дійові особи й виконавці завжди і скрізь — у будь-якій драмі чи комедії, чи навіть у звичайному житті — роблять зовсім не те, що їм робити слід.

Першими прогнівили Бога своїм незавбаченим коханням Адам і Єва, бо, звісна ж річ, у стосунках любовних жодне стороннє око, навіть всетямнє око самого Творця, ніколи не знайде ні ладу, ні пуття, ні найменшого глузду.

Та й не кохання виявилось в житті-бутті людей щонайприкрішим ганджем. Розгніваний непослухом а чи й просто заздрячи солодкому ділу коханців (бо сам того не вмів), Сотворитель не зразу й збагнув, же всі лиха роду людського почались аж тільки в ту хистку хвилину, коли Каїн, первісток Єви, підступно порішив свого меншого брата, бо ж відтоді чварам та усобицям на грішній землі немає впину й по сей день, — і вже було б зовсім кепсько, якби не тішила людство вічно жива надія: настане ж, чорт забери, десь нарешті така пора, коли вже не втне, як кажуть у нас, на Україні, не втне Каїн Абля, бо тупа шабля.

3

А поки що шаблюку свою Козак Мамай гострив щодня. Гострив щодня, бо й тупив щодня, від каїнів усяких одбиваючись.

4

Хоч він, треба сказати, і не любив того діла: ні гострити, ні тупити!

Але ж він чортом дихав проти всякого панства, проти кривди, проти горя людського, проти всіх зухвальців, хто тільки важився на Україну зазіхати, та й мусив Козак воювати з ними. Тож і був собі лагідної вдачі мирний чоловік воїном звияжним, хитрим та спритним, — щира козацька душа! — таким спритним, що не брали його ні шабля, ні куля, ні неміч, не брали-таки, аж сама пані Смерть, либонь, відступилась від нього так давно, що він уже й не тямив, скільки ж год він парубкує на світі: двісті? триста? — хоч йому й було весь час сорок та й сорок, — ні більше ні менше.

Так воно вже негаразд повелося, що всі люди — смертні та смертні, і Господь Бог не зразу й покмітив навіть, що десь там, на землі, на неспокійній Україні, живе собі та й живе, на ворогів перепуду наганяючи, якийсь невмирущий лицар, запорожець, живе безлітно та й живе, і все ніяк не може відмолодцюватись: і року божого тисяча п'ятсот якогось там, і року божого тисяча шістсот якогось там, — живе собі та й живе...

А вперше того невмираку-невмирайла уздрів пан Бог десь на степу коло такого богопротивного діла — аж прогнівився тяжко, до того прогнівився, що й скарати зухвальця забув... А вийшло все це так.

Одного разу, добре повечерявши чим Бог послав, сиділи вони, Господь з апостолом Петром, на закрайку якоїсь хмари, і от зненацька Вседержитель так сильно засопів, до чогось приємного приношуючись, і так дуже перехилився, щось там розглядаючи внизу, на землі, де щось дуже диміло, аж замалим не гепнув з небес додолу, бо він там таке побачив, таке побачив...

4

Що ж він там побачив?

Зразу й не скажеш... А тому ще раз почнімо здалеку.

Їхав собі пустоширокими степами преповажний пан Демид Пампушка-Стародупський, булий запорожець, колись на Січі прозваний Демидом Купою, — за те, може, що був круглий, мов купа, а чи за те, що громадив докупи всяке майно, — їхав той пан за вельми пильним ділом з

чималого маєтку, з Хоролівщини, відомої більше під назвою Стародупка, — повертався до своєї головної господи, на той бік Дніпра, в не дуже й далеке місто, яке звалось тоді Мирослав, де він посідав значну та високу посаду полкового обозного лейстрових козаків (такого собі тих часів окружного пана інтенданта і zarazом начальника штабу й маршала артилерії) і де була в нього чимала садиба з мурованим двірцем, з добрими будинками, службами й коморами, — а що міста не рясніли тоді так густо на роздольній Україні, то навіть якийсь тиждень мандрування по весняних степах був для пана обозного нудний та предовгий, як пісня старої дівичі.

Та й що там могло привернути увагу такого вельможного й вельми закоханого (як казав колись Цицерон про Помпея), закоханого в себе самого — без суперника, — що ж там могло привернути високу увагу такого пана: степ та й степ!

Замріє коли-не-коли гайок чи діброва, самотня верба чи груша або очерет, мов той ліс, понад річкую, — а то все трави й трави. Зайдеш у них чи й верхи вскочиш, то й нема тебе, мов потонув, — ні сліду, як на морі...

По нерівній дорозі, вздовж якої, скільки око сягне, білили людські та кінські черепа й кістки, по дорозі, перед голубим ридваном шестірнею, що в ньому пан Пампушка-Стародупський їхав, оточений не тільки кріпаками, а й найманими слугами, а й кінними джурами та лейстровим козацтвом, попід ногами в змієстих скакунів раз по раз шастали сайгаки чи лисиці, борсуки чи горностаї, але й на них уваги обозний не звертав. Тільки трохи розважило його, коли дикий котище, невідь-звідки взявшись, учепився пазурами в спину одному з козаків і трохи налякав молоденьку дружину обозного, що їхала в розкішному ридвані разом з ним.

Отож і нудьгував пан Купа в дорозі, бо ж він був байдужий городянин, і неозірний степ йому здавався, — їй-богу ж, правда! — сонним та порожнім, і почував себе той пан самотнім, бо ж ні до кого було й слова сказати: розмова з нетягами-козаками, джурами та босоногими челядниками не вабила ніяк, а жіночка панова, дуже молода і прегарна, цілісінський день безмрійно хропла собі в ридвані на гаптованих шовкових подушках.

Хропла та й хропла, як після маку, хоч пан обозний уже не раз був поривався розбудити свою молоденьку половину.

— Роксолано, прокинись! — благав він.

— А я й не сплю, Діомиде, — млосно одвічала Роксолана, на якусь чудовну мить розплющувала свої звабливо-ссяйні мигдалюваті очі, від чого вони ставали на мить круглі та великі, мов у корови, — а що були вони напрóдиво хороші й неблимні, то й цього короткого проблиску було задосить, щоб проштрикнути коханого мужа до самого дна душі та тіла.

Люба кралечка все на тому ж правому боці засинала знов та й знов, хоч вогню під неї підклади, а пан Демид Пампушка, голомозий, без жодного слідочка чуба козацького, моторний товстун, у блідім обличчі котрого вражали передусім червоні соковиті губи під шорсткими, дротяними, аж до сміху тонкими вусами (що мали очевидний намір остаточно зникнути, як і його оселедець), під якими зяяла дірка од вибитих передніх зубів, — пан Демид любовно споглядав не тільки повіко своєї жіночки, щедро облямоване шовковим брамом вій, чорних, пухнастих, важких і задовгих, аж наче неймовірних, мов у казці, не тільки принадно закопилену губку, рясно покроплену потом, бо в ридвані під полуденним весняним сонцем було нестерпуче душно, а й надовго втуплював свій чоловічий погляд у дружні її перса, які, округлі, немов чаші, прагнули в різні боки.

Пан Купа з Роксоланою побралися недавно, — тривав іще, *sit venia verbis*, — пробачте на слові! — тривав медовий місяць, — любов була в них обопільна, як гострий обоюду меч двосічний, — і панові обозному ще був приємний її вигляд, і в ній усе ще милувало його зір, хоч вона вже й стала його власною законною жоною.

Під розпеченим дахом ридвана було душно, і пан Демид, уболіваючи, порозстібав на Роксолані все, що тільки зумів, і тілеса його жіночки колотились перед ним від поштовхів ридвана, який торохкотів по нерівній степовій дорозі.

При самій дорозі помітивши старезну грушу, всю вкрити сметанкою весняного цвіту, — бо ж дерева того року

цвіли чомусь із помітним запізненням, — пан обозний наказав спинитись на перепочинок, бо груша тая була висока та крислата, товста, в три обіймища, з величезною тінню і з такими пахощами, аж паморочилось у голові, з опалими пелюсточками цвіту на землі, під стовбуром: од них, немов од снігу, ставало зразу ніби й не так жарко.

Слуги та джури пустили коней самопаш, знаючи, що в цьому трав'яному лісі побоятся вони вовків і ні кроку не ступлять кудись далі, — повипрягали волів і коней з возів та маж, вантажених харчами й припасами, хазяйським добром і скарбами, та й полягали, навіть забувши й пополуднувати, де хто впав, але геть далі від затишку тої груші, щоб не заважати своєму вельможному панові.

А пан Купа, знемагаючи від сонця й від марних зусиль, все-таки не зрікався надії розбудити свою чарівну дружину.

— Жарко ж! — волав він. — Перейди в холодок.

Але дружинонька і вухом не вела.

— Роксо, пробудися лишень! — благав він.

Але молоденька пані спала.

— Лано, — кликав він, — прочнись!

Та все було марно: ні Рокса, ні Лана, ні Роксолана не озивалась, та й край.

Пан Пампушка був спробував виволокти дружиноньку геть із ридвана, що він протягом цієї весільної подорожі робив уже не раз, але сьогодні йому в тій халепі не щастило ніяк, хоч він і, покликавши на поміч покоївку пані Роксолани — полонену татарочку Патимé, підважував кохану жону, і тяг її, схопивши попід пахви, і смикав, і штовхав, і термосив, і пестив. Але ні розбудити, ні вицупити її з душного ридвана в холодок попід грушею панові обозному не щастило.

7

Не щастило витягти, хоч сядь та й плач.

І він уже й справді розкис був, пан Демид, але згадав, як позавчора, коли переїздили річку Незаймайку глибоким бродом, пані Роксолану легко переносив на руках через воду один із його наймитів, молоденький коваль Михайлик, котрий усі ці дні біг верхи поміж козаками та джурами, а зараз оце разом зі своєю матінкою саме оглядав підкови на шестерику притомлених коней-зміїв, що їх тільки-но випрягли з ридвана.

Михайлик того разу переносив пані Роксолану легко та зручно, хоч було це ділом трудненьким, бо ж пані тая, молода й прехороша, товстою ще не стала в свої вісімнадцять років, але вже була тілиста, і всього в неї — і в пазусі, і скрізь — набралось вже досить. Та Михайлик, парубійко прездоровий і лагідний, як лось, нівроку йому, такий вибухався, що був на голову вищий од усіх і такий дужий, же сам-один добре вгодовану свиню міг підняти й однести світ заочі чи навіть корову, а не те що таке чудове створіння, як мила пані Роксолана Купа.

Згадавши про коваля Михайлика, пан Пампушка загукав до нього, покликав до ридвана і звелів:

— Ану, соколику! Бери лишень.

— Кого це?

— Мостиву нашу пані. Цуп її з ридвана, мою солодку пташечку!

— Але... як же, пане обозний? — сторопів Михайлик, бо в нього після вчорашнього переброду через річку лишилося якесь тривожне й незрозуміле почуття, хоч і переносив хлопець тую пані, незручно витягнувши руки вперед і якнайдалі відставляючи її від себе.

— Як же так? — сполошилась, підійшовши до ридвана, і матінка Михайликова, невеличка, замучена злиднями та горем, але ще кругленька, мов цибулька, й зовсім іще не стара матуся, з якою Михайлик не розлучався ніколи й ніде і яка всі ці дні чвалувала на рудій кобилі стремено до стремена з ним. — Навіщо це? — допитувалась вона, добре бачивши, як зашарівся її синок, хоч він і без того був червонощокий і ніжнопикий, мов дівчина.

Але ж на її синка Демид Купа й не дивився та й не помічав нічого такого, бо кріпаків та наймитів пан полковий обозний давно вже не мав за людей.

І він сказав:

— А ти не бійся: пані не прокинеться. Тягни, тягни!

І хлопчина потяг.

— Візьми на руки.

І хлопчина взяв.

— Неси її під грушу. Отак, отак...

І хлопчина поніс.

Здоровенний, важкий, він ступав напрочуд легко, як величезний кіт-воркіт.

Він був у тій солодкій порі, коли хлопцеві вже пахне запаскою, але, піклуванням матінки, ще нічого не знав у

тім ділі, і, перемагаючи свій парубоцький страх перед жіночою статтю, Михайлик ішов, як сліпий, і неня взяла під руку, і вела його, але вперше в житті рука рідної та коханої матінки здалась йому зайвою, холодною й навіть чужою.

Пройшовши кілька кроків, парубок відчув, що пані не спить, бо вона, зненацька загравши впрілим тілом, припала до нього грудьми.

— Чого ж ти став? — покваплював обозний.

Але Михайлик його не почув.

А бистроока Патимé, полонена татарочка, лукава покоївка пані Роксолани, тільки сплюнула зозла і нишком шепнула стеряному хлопцеві:

— Кинь її, кинь падлюку!

8

— Неси ж її, неси! — наказував, нічого такого не помітивши, пан Купа.

Але Михайлик, скам'янівши, не міг і ворухнутись.

Рука паніматки тягла його вперед. І він руки не чув.

Він чув тільки, як б'ється серце в молоденької пані Роксолани.

Він бачив одне її око дуже близько від себе, одне око, темне, як вишня, котре розплющилось тільки для нього, бо ж його бачити ніхто вже не міг — так близько опинилось воно від його вуст, око, в якому не було ні ризи сну.

Він чув її пальці, що дотикались його розхристаної шиї, дужої, як у робочого вола.

Сонце вже припікало по ширості, а зваблива жіночка стала й зовсім вогниста, але й це парубкові було приємно.

— Клади ж її. Сюди, сюди! — І пан обозний, останнім часом не бравшись ні за холодну воду, підмощував попід грушевим деревом силу-силенну гаптованих подушок, що їх перенесла з ридвана Явдоха, стурбована Михайликова мама. — Та клади ж!

І тут Михайлик чомусь розсердився.

Він нічого не сказав обозному, бо й сам не знав навіть — на кого сердиться: на пана Демида, на чарівливу Роксолану чи... на самого себе?

Поклавши мерщій свою нелегку ношу, яка зненацька видалась йому ще тяжчою, поклавши її на килиминку,

ЗМІСТ

ЗАСПІВ

Трохи — про український характер 3

КНИГА ПЕРША

Починається пісня перша..... 130

Пісня друга, теж не без пригод..... 242

Пісня третя, вечірня й нічна 353

КНИГА ДРУГА

Четверта пісня, клечальна 444

Хай бринить пісня п'ята! 537

Пісня шоста, московська 608